

A.S.A.P.

Advocating Sustainable Agricultural Policies in local governments' funding programs in Serbia
This project is funded by European Union

Preporuke za unapređenje politika, i mera podrške u poljoprivredi u deset opština Istočne Srbije

Priredila: Aleksandra Vladislavljević, Bizz doo, Beograd
2018.

This document has been produced with the assistance of the European Union, ORCA and partners of a regional Consortium, implementing the “Sustainable Agriculture for Sustainable Balkans: Strengthening advocacy capacities of CSOs and developing policies in the Western Balkans” project. The contents of this publication are the sole responsibility of Resource Centre and can in no way be taken to reflect the views of the European Union, ORCA or the partners of the Consortium. More information on www.sasb-eu.org

Sadržaj

UVOD	3
2. Uvod u preporuke	3
3. Opšte preporuke za sve opštine	4
3.1. Promene u upravljanju poljoprivrednom lokalnom politikom i politikom ruralnog razvoja	5
3.1.1. Praćenje stanja i promena u poljoprivrednim gazdinstvima te usvajanje višegodišnjih lokalnih poljoprivrednih politika	5
3.1.2. Praćenja stanja o kvalitetu života u selima.....	6
3.1.3. Uspostaviti drugačije mehanizme podrške od postojećih	6
3.1.4. Uspostaviti dvosmerni sistem komunikacije sa poljoprivrednicima, i ustanoviti godišnji kalendar mera podrške	7
3.1.5. Mesnim zajednicama vratiti nadležnosti, resurse i mesto koje imaju u lokalnim zajednicama, posebno seoskim.....	7
3.2. Uspostaviti mehanizam monitoringa i evaluacije za sva ulaganja u poljoprivredu i ruralni razvoj iz budžeta lokalnih samouprava.....	7
3.3. Diversifikovati mere u programima podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju na način da menjanju zatečeno stanje i podstiču promene ka poljoprivredi veće vrednosti, i inovacije.....	8
3.4. Podrška poljoprivrednim gazdinstvima da ispune uslove i kvalifikuju se za IPARD fondove.....	9
3.5. Podrška širenju znanja i istraživanja u oblasti poljoprivrede	9
3.6. Održiva poljoprivreda i nova radna mesta kao rezultat povezivanja poljoprivredne i ekološke lokalne politike kroz zelenu ekonomiju.....	9
3.7. Integrisanje politike rodne ravnopravnosti i inkluzije u lokalne politke i budžet	10
3.8. Uspostavljanje saradnje između sektora i unutar sektora, podsticati među opštinsku saradnju, i saradnju između javnog, civilnog i privatnog sektora oko lokalnih poljoprivrednih i drugih razvojnih politika	10
3.9. Podrška udruživanju i zadrugarstvu	11

UVOD

Izveštaj sa preporukama za unapređenje programa podrške poljoprivredi u Istočnoj Srbiji deo je projekta A.S.A.P. - Održive poljoprivredne politike u programima subvencija lokalnih samouprava u Srbiji" koji je pokrenula organizacija *Resurs centar Majdanpek* uz pomoć Evropske unije, a sa ciljem da se proceni koliko politike, programi i mere u oblasti poljoprivrede odgovaraju na potrebe koje imaju poljoprivrednici/ce u 10 opština dela Istočne Srbije.

Opštine koje su obuhvaćene ovim projektom su: **Bor, Kladovo, Majdanpek, Negotin** (koje pripadaju Borskom okrugu) **Golubac, Kučevo** (koje pripadaju Braničevskom okrugu) i **Knjaževac, Boljevac, Sokobanja i Zaječar** (koje pripadaju Zaječarskom okrugu).

Sam cilj projekta A.S.A.P.- održive poljoprivredne politike koji je pokrenula organizacija Resurs centar Majdanpek je da **predstavi, promoviše i primeni participativne mehanizme kod odlučivanja o lokalnoj poljoprivrednoj politici.**

Pre konkretnih zagovaračkih aktivnosti projektom je predviđeno utvrđivanje postojećeg stanja na terenu, kao i pregled postojećih politika i mera koje dolaze sa nacionalnog ali i sa lokalnog nivoa te u kojoj meri one odgovaraju stvarnim potrebama na terenu, te izrada preporuka za programe i mere, a u cilju što adekvatnije podrške poljoprivredi. Uz ove preporuke postoji izveštaj o merama regionalni pregled i pojedinačni pregled po svim opštinama, kao i rezultati ankete koji su urađeni sa poljoprivrednicima.

2. Uvod u preporuke

Preporuke su organizovane od opštih ka pojedinačnim, na dugoročne i kratkoročne, na one za koje nisu potrebni veliki resursi i na one gde su investicije neophodne, a sa ciljem da se podrži pre svega podacima i činjenicama agenda za razvoj poljoprivrede i ruralni razvoj u deset ciljanih opština.

Akteri će birati svoje prioritete u zavisnosti od kapaciteta, ambicije i resursa, ali je važno sagledavanje celokupne slike i svih njenih pojedinačnih delova koji se nadopunjuju ili međusobno potpuno zavise.

Svaka mera za koju se odvajaju sredstva važno je da bude deo jasne agende i šire dugoročnije strategije razvoja poljoprivrede koja se usklađuje sa evropskom zajedničkom poljoprivrednom politikom, nacionalnom poljoprivednom politikom i modifikuje potrebama lokalnog konteksta. Tada možemo da očekujemo konkretna poboljšanja i na terenu.

3. Opšte preporuke za sve opštine

Kvalitet svakodnevnog života na selu ključ je ruralnog razvoja i poljoprivrede. Ova činjenica, a koja čini okosnicu politika poljoprivrede i ruralnog razvoja EU, u našem lokalnom kontekstu se ne prepoznaje dovoljno. Sela se ne vide kao mesta za život niti se na taj način planira njihov razvoj a ono što posebno izmiče donosiocima odluka je briga za ljude u selima i zadovoljenje različitih potreba, od onih osnovnih kao što su put, transport, infrastruktura, pristup obrazovanju, zdravstvenim i drugim socijalnim uslugama pa do šansi za posao, zadovoljnje kulturnih i drugih potreba. Sve ovo utiče na odluke ljudi da žive i rade na selu, da se bave poljoprivredom i drugim poslovima. Te odluke su racionalne i oni biraju, s pravom, da budu tamo gde će njima i njihovim porodicama biti bolje. Sa druge strane bez ljudi nema života i nema razvoja. Zato poljoprivreda ne zavisi samo od poljoprivredne politike, nego od stvaranja uslova u kojim će ljudi želeti da žive na selu, bilo da su tamo oduvek ili da razmišljaju, a ima i takvih primera, da se iz gradova presele u sela, ili da kombinuju tako što deo vremena provode u gradovima, deo u selima.

Ključne karakteristike podrške ka selima u ovom trenutku su:

- podrška poljoprivredi u smislu održavanja postojećeg, zatečenog stanja; i to najviše kroz direktna plaćanja za poljoprivredne inpute odnosno outpute ili subvencionisanje materijala što je sve važno ali održava trenutno stanje bez velikih šansi za promenu ka proizvodnji veće vrednosti, odnosno nije dovoljno da bi se poljoprivreda i razvijala
- iako postoje velike razlike između opština u poljoprivredu se ulažu nedovoljni resursi pa postoji takozvana „podfinansiranost¹“ u svim merama te nemogućnost promene zatečenog stanja ni u smislu vrste ni obima proizvodnje a naročito ne u prelasku na proizvodnju veće vrednosti;
- lokalne zajednice nemaju velike budžete ali je važno da kada donose odluke o ulaganjima one budu odmerene na način da mogu da naprave promenu (*na primer da se odrede prioriteta koji se onda finansiraju u dovoljnoj meri umesto svima po malo, ili svima jednako a nedovoljno*)
- nesigurnost u mere podrške u dužem vremenskom periodu, odnosno ad hoc donošenje odluka o budžetima gde jedne godine mogu biti izdvojena veća a već sledeće daleko manja sredstva, stvaraju nesigurnost kod poljoprivrednika koji ne mogu da planiraju svoja ulaganja pošto nema kontinuiteta u okruženju u kojem se odvija njihova poljoprivredna aktivnost
- primetan je izostanak sistemskog informisanja seoskih zajednica o poljoprivrednim politikama i merama, kako onim koje dolaze sa nacionalnog tako i da opštinskog nivoa

¹ Podfinansiranost se odnosi na postojanje sredstava za pojedinačne mere ali nedovoljno da bi se napravila promena što na kraju obesmišljava i ceo pokušaj i kao rezultat ima da su sredstva bačena a korisnike mere stavlja u stanje svođenja na minimum minimuma i nemogućnost razvoja i rasta. Dobar primer za to je finansiranje puno korisnika sa malo sredstava (svima po malo) i jednako neovisno o potrebi.

- seoske zajednice nisu adekvatno uključivane u odlučivanje o ruralnom razvoju ni poljoprivrednim politikama;
- vidljivo je urušavanje ili potpuni izostanak usluga građanima i građankama koji se tiču unapređenja svakodnevnog života u selu a koje postoje u gradovima (transport, primarna zdravstvena zaštita i obrazovanje, kulturni sadržaji, usluge socijalne zaštite, pristup neformalnom obrazovanju, infrastruktura), a koji nesumnjivo doprinose nepovoljnim demografskim promenama i migracijama stanovništva
- mesne zajednice, najbliže građanima, i izuzetno važne u seoskim sredinama, izgubile su ulogu koju su nekada imale. Ovo se dogodilo politizacijom izbora u savete mesnih zajednica, a zatim i smanjenjem resursa te promenom načina finansiranja i smanjenjem nadležnosti mesnih zajednica.
- građani i građanke nisu u centru politika kao ni njihove potrebe, izostaju mere inkluzivnog lokalnog razvoja koje prepoznaju da građani nisu homogena grupa a da svako ima i može da ima značajnu ulogu u razvoju zajednice

Izlazak iz začaranog kruga „sistemskog nerazvoja“ sela može se postići zaokretom politika razvoja sela i poljoprivrede uz puno uvažavanje realnosti da nema dovoljno resursa, ali da ona sredstva koja postoje mogu da se na bolji način raspodele te da se na bolji način odgovori na potrebe. To znači da bi strategija bila paralelna šta je ono što može da se uradi sada i odmah, tokom svake budžetske godine, a šta je ono što zahteva višegodišnji planski sistemski pristup i zaokret u odnosu koji lokalne samouprave imaju prema seoskim sredinama, ruralnom razvoju i poljoprivredi.

3.1. Promene u upravljanju poljoprivrednom lokalnom politikom i politikom ruralnog razvoja

Preduslov za poboljšanje rezultata mera razvoja poljoprivrede je promena u načinu upravljanja, sprovođenja i praćenja lokalne poljoprivredne politike i politike ruralnog razvoja. Iako postoje razlike među opštinama vidljivo je da u svim postoji veliki prostor za unapređenje. Ti sistemski preduslovi zahtevaju pokretanje pretežno postojećih resursa i mogli bi da budu urađeni u roku od 12 do 24 meseca. To su:

3.1.1. Praćenje stanja i promena u poljoprivrednim gazdinstvima te usvajanje višegodišnjih lokalnih poljoprivrednih politika

Imajući u vidu da je u svim opštinama osnov razvoja poljoprivrede porodično poljoprivredno gazdinstvo jako je važno da se zna tačno stanje. Informacije kojima sada raspolaže registar poljoprivrednih gazdinstava koji se vodi pri Upravi za agrarna plaćanja, dovoljan je izvor osnovnih podataka koji bi poslužili opštini da zna koje je stanje u PPG. Nema poljoprivrede bez ljudi zato je važno pratiti i ljudske resurse. Preporuka je da ovo ne bude shvaćeno kao opšte mesto, da je važno pratiti i da (navodno) se već prati već da se to praćenje **institucionalizuje**. To je moguće donošenjem **Odluke o sistemskom praćenju stanja u poljoprivredi** a koji bi uključivao (definisane načine praćenja i instrumenata, i izvor informacija, određivanje ključnih indikatora za praćenje promena, definisanje ko je odgovoran za taj posao, te obaveznost publikovanja javnog izveštaja o stanju u PPG na teritoriji lokalne samouprave u tekućoj godini). Taj izveštaj služio bi kao jedan od instrumenata

prilikom donošenja **odluka o lokalnim merama podrške poljoprivredi**. Na osnovu tih podataka mogla bi da se usvaja **višegodišnja lokalna poljoprivredna politika** i da se donose odluke o tome šta su prioriteti ali i da se prate rezultati. Na primer, gotovo je nemoguće sagledati efekte postojećih mera pošto nigde nije definisano polazno stanje te ciljevi koje bi te mere trebalo da postignu. Davanje podrške poljoprivrednim gazdinstvima uvek je bolje nego ako podrške nema. Ono što izostaje je informacija koja je očekivana promena i procena da li mere doprinose tim promenama. Zato su podaci jako važni, koji onda potkrepljuju mere i odluke.

Na nacionalnom nivou objavljuje se godišnja Zelena knjiga² koja sagledava stanje u poljoprivredi na nivou države. Ovaj izveštaj je od velikog značaja ali ne može da zameni u potpunosti podatke koji su za konkretnu lokalnu samoupravu. **Prilikom zagovaranja o lokalnim izveštajima o stanju PPG** bi bilo bi značajno koordinirati sa ministarstvom poljoprivrede kako bi se videlo koje podatke na opštinskom nivou bi oni mogli da sistemski dostavljaju lokalnim samoupravama kako bi se postigla ujednačenost i smanjilo dupliranje resursa. Važnu ulogu u tom zagovaračkom procesu mogu imati i regionalne razvojne agencije kao i SKGO radna grupa koja prati oblast poljoprivrede i ruralnog razvoja.

3.1.2. Praćenja stanja o kvalitetu života u selima

Kvalitet svakodnevnog života u selima i potrebe građana i građanki u selima u odnosu na stanje infrastrukture, pristupa uslugama primarne zdravstvene zaštite, javni prevoz, ekologiju i komunalne usluge, usluge socijalne podrške, obrazovanje i kultura...itd je od velikog značaja za opstanak ruralnih zajednica kao i za održivost poljoprivrede. Važno je sistemski pratiti ovo stanje te određivati prioritete kod ulaganja u ove oblasti.

3.1.3. Uspostaviti drugačije mehanizme podrške od postojećih

U uslovima smanjenih budžetskih sredstava važno je razmišljati o rešavanju identifikovanih problema u ruralnim sredinama na inovativne načine podstičući lokalne zajednice i aktere da pronalaze rešenja koja su izvodljiva i finansijski dugoročno održiva (na primer mobilne usluge, deljenje prostora i resursa, mobilizacija međusektorske saradnje i veće uključivanje privatnog i civilnog sektora itd..) Jedan od primera ovog novog mehanizma mogu biti konkursi za društveno inovativna rešenja kojima bi se finansirao razvoj i testiranje rešenja, a ona rešenja koja se pokažu „da rade“ mogu zameniti dosadašnje nedovoljno efikasne prakse u okviru postojećih budžetskih sredstava. Ukratko – relokacija postojećih resursa ka onim merama koje će na bolji način da reše problem većeg broja građana. Dodatno, jako je važno pomeriti se od pristupa da svaka opština/seoska zajednica mora da ima sve ka deljenju resursa na nivou regiona i među opštinama kako bi se napravio efikasan sistem pružanja usluge najvećem broju građana po principu postizanja „izvrsnosti“ u nečemu, uz maksimalno iskorišćavanje postojećih budžetskih

² <http://www.minpolj.gov.rs/ministarstvo-poljoprivrede-i-zastite-zivotne-sredine-objavilo-zelenu-knjigu-2015/>

sredstava. Ovo menja logiku na koji način se sada odlučuje i za njega nema dovoljno političke volje. Ipak, one lokalne samouprave koje prepoznaju da ne mogu same da rešavaju probleme ruralnih zajednica i razvoja poljoprivrede, te se udruže, biće u prednosti.

3.1.4. Uspostaviti dvosmerni sistem komunikacije sa poljoprivrednicima, i ustanoviti godišnji kalendar mera podrške

I na osnovu ankete sa PPG, i na osnovu zvaničnih podataka o dodeljenim podsticajima u poljoprivredi uočava se da postoji jaz, između broja onih koji se bave poljoprivredom i ostvaruju pravo na subvencije, i onih kojih to pravo imaju a ne koriste uvek, ili ne koriste uopšte. Na primer, u 2016.godini čak 1571 PPG nije iskoristilo pravo na subvencije od toga 55% ih je iz Knjaževca i Zaječara. PPG naročito navode da nemaju informacije o davanjima iz budžeta lokalnih samouprava. S jedne strane informacije ne dolaze sistemski do svih PPG, sa druge strane PPG su i same nedovoljno usmerene na potragu za ovim informacijama. Neophodno je *pre bilo kakvih novih mera osigurati* da se o postojećim obaveste sva PPG i da im se pruži neophodna informacija i ako je potrebno podrška za konkurisanje. Koji sistem informisanja će biti najbolji zavisiće od aktera koji deluju u zajednici i tu nema uniformnih rešenja, međutim postoji minimum koji je neophodno da učini svaka lokalna samouprava: **blagovremeno i razumljivo informisanje poljoprivrednika, uspostavljanje kalendara mera podrške koja prati potrebe poljoprivrede kako bi se olakšalo planiranje u poljoprivredi.**

Informisanost i korišćenje mera podrške mogu da se uključe kao obavezan deo izveštaja o godišnjem stanju PPG.

3.1.5. Mesnim zajednicama vratiti nadležnosti, resurse i mesto koje imaju u lokalnim zajednicama, posebno seoskim

Jedan od većih izazova u sprovođenju ruralnih mera i politika je kako doći najbliže do građana i građanki na koje se mere odnose. Naše društvo ima iskustvo visoko decentralizovanog sistema uključivanja građana preko mesnih zajednica. Ovaj mehanizam je oslabljen te delimično a negde i sasvim urušen, no i dalje duboko ukorenjen i prepoznat u seoskim zajednicama kao važan. Umesto kreiranja novog, paralelnog sistema važno bi bilo revitalizovati mesne zajednice i ohrabriti građane da se u njihov rad uključe. Lakše je popraviti staro što ljudi pamte da je nekada funkcionisalo nego kreirati sasvim novo. Ovo ne isključuje značaj drugih aktera koji mogu ali i ne moraju da deluju u selima (na primer Udruženja građana ili zadruge koji deluju u jednom segmentu, a što može da bude različito od sela do sela), dok bi **posao mesne zajednice bio podjednak u svim selima.** Naprotiv, mesne zajednica mogu da povežu sve te aktere kao neka vrsta „hub-a“. Interes lokalne samouprave koja želi da se razvijai koja cilja da građani ostanu i doprinose, su jake i proaktivne mesne zajednice.

3.2. Uspostaviti mehanizam monitoringa i evaluacije za sva ulaganja u poljoprivredu i ruralni razvoj iz budžeta lokalnih samouprava

Uspostaviti obavezan sistem za monitoring i evaluaciju ulaganja u poljoprivredu i ruralni razvoj za sve mere podrške koje idu delimično ili u celosti iz budžeta lokalne samouprave. Taj sistem bi pomogao da se prati efikasnost i efektivnost postojećih mera i njihovo kontinuirano unapređivanje. Važno je da se može na onovu podataka zaključiti, **šta je dobro u vezi sa merama, a gde su slabosti** kako bi se na vreme prepoznale i otklonile. U protivnom, ne može se znati da li lokalna poljoprivredna politika i politika ruralnog razvoja ide u zacrtanom smeru, odnosno da li rezultati odgovaraju očekivanim. Ovo je neophodno u svetlu promena ka programskom planiranju budžeta koje je usmereno na rezultate za novac koji se ulaže, i gde je potrebno planirati a onda i ostvariti planiranu promenu u jedinicama lokalne samouprave. Neke lokalne samouprave imaju ovaj sistem delimično uspostavljen (kao na primer Negotin) ali je važno da se rezultati koji nastanu iz procesa monitoringa analiziraju i posluže kod donošenja odluka, a da ne ostanu samo na korišćenje onima koji neposredno učestvuju u programu.

3.3. Diversifikovati mere u programima podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju na način da menjanju zatečeno stanje i podstiču promene ka poljoprivredi veće vrednosti, i inovacije

Sam sistem podrške, bilo da je kroz Program broj 5 u jedinici lokalne samouprave ili preko lokalnog Fonda za razvoj poljoprivrede trebalo bi da počiva na nekoliko osnovnih principa:

- različite mere u zavisnosti da li se PPG bave **isključivo, pretežno ili poljoprivredom kao dodatnom delatnošću**; najosetljivija su ona PPG koja jedino i isključivo žive od poljoprivrede i trebalo bi da imaju prioritet ili da iznos sredstava bude različit
- ulaganje u otklanjanje barijera razvoju postojećih PPG, kroz znavljanje opreme ili mehanizacije kada PPG ne ispunjavaju uslove da dobiju podršku iz drugih izvora
- podrška i poljoprivrednim aktivnostima veće vrednosti (na primer organska proizvodnja, cvečarstvo, povrtarstvo, zelena ekonomija, prerada..itd)
- posebne mere i programi za žene i mlade na selu kako bi mogli da se angažuju u poljoprivredi veće vrednosti i ruralnom turizmu, kao i inovacijama u poljoprivredi
- podrška inovacijama u poljoprivredi
- podrška ruralnom razvoju
- balansirati ulaganje u ruralni razvoj koordinisanjem sa drugim razvojnim programima

3.4. Podrška poljoprivrednim gazdinstvima da ispune uslove i kvalifikuju se za IPARD fondove

Pristup IPARD fondovima značajna je podrška razvoju poljoprivrede. Međutim uslovi koje moraju da ispune poljoprivrednici da bi se kvalifikovali za ove fondove uključuju ispunjenje najrazličitijih uslova za koja su neophodna značajna ulaganja. Lokalne samouprave bi trebalo da naprave analizu koje su mere neophodne i koje bi doprinele da se ispune ove uslovi. Takođe, posebno je važno da se kroz mere podrške podrže ona PPG koja ne mogu da koriste IPARD sredstva. Detaljnije informacije o tome šta su neophodni preduslovi za IPARD mogu se naći na sledećem linku <http://uap.gov.rs/ipard-ii-u-srbiji/>.

3.5. Podrška širenju znanja i istraživanja u oblasti poljoprivrede

Sistem podrške poljoprivredi u lokalnim zajednicama mora da prati i znanje iz ove oblasti. Moderna poljoprivreda počiva na znanju. Mali broj onih koji se bavi poljoprivredom kao isključivom delatnosti je završilo poljoprivrednu školu ili fakultet, već su najrazličitijih struka. To znači da poljoprivredna proizvodnja često počiva na tradicionalnim znanjima i praksi što je u današnje vreme prepreka razvoju. **Stoga ova znanja moraju da nađu put do poljoprivrednika na sve moguće načine: kroz formalne i neformalne obrazovne programe, literaturu, internet, mentorstvo i savetovanje.** Dodatno, a od čega bi koristi imale sve lokalne zajednice je promena odnosa prema poljoprivredi kao sektoru koji je namenjen samo onima koji „nisu imali drugi izbor“ ka sektoru u kojem su znanje, inovacije i tehnologije preduslov razvoja. Tamo gde postoje poljoprivredne škole i poljoprivredne stručne službe važno ih je sistemski uključiti u mrežu podrške poljoprivredi u većoj meri nego je to sada slučaj.

3.6. Održiva poljoprivreda i nova radna mesta kao rezultat povezivanja poljoprivredne i ekološke lokalne politike kroz zelenu ekonomiju

Politike očuvanja životne sredine od izuzetnog su značaja za održivi razvoj sela i ekologiji se mora dati odgovarajući značaj u lokalnim zajednicama. Ovo je posebno važno za one lokalne samouprave koje imaju zagađivače (kao na primer Bor), ali i za sve druge. Pre svega važno bi bilo povezivanje sredstava koja su odvojena u fond za razvoj poljoprivrede sa sredstvima koja se ulažu u fond za zaštitu životne sredine kako bi se povezali ovi napori i pokrenule aktivnosti u oblasti zelene ekonomije. Nije efektivno i finansijski izvodljivo razvijati lokalne zajednice bez sektorske horizontalne usaglašenosti i povezivanja. Sa druge strane zelena ekonomija kao ekonomija znanja i veće vrednosti daje šanse za diversifikaciju ruralne ekonomije i dobra radna mesta. U uslovima usitnjenih poseda gde nema prostora za ekonomiju obima,

zelena ekonomija je šansa za stvaranje veće vrednosti. Primeri zelene ekonomije su organska poljoprivreda, reciklaža, zelena gradnja, održivi izvori energije itd...

3.7. Integrisanje politike rodne ravnopravnosti i inkluzije u lokalne politke i budžet

Poboljšanje kvaliteta života na selu nije moguće bez poboljšanja svakodnevnog života žena i muškaraca, devojčica i dečaka osiguravajući s jedne strane pristup uslugama, procesu odlučivanja i jednakim mogućnostima za ostvarenje potencijala. Na teritoriji deset analiziranih opština ima 1845 porodičnih poljoprivrednih gazdinstava gde su nosioci mladi do 40 godina. Na selu je posebno važno dalje unapređivati šanse za žene i mlade koji daleko manje raspolažu vlasništvom nad zemljištem, i resursima a često rade kao pomažući članovi PPG-a. Bez ulaganja u unapređenje ravnopravnosti migracije mladih će se nastaviti, a na selima će ostati siromašni stari sugrađani koji neće moći da brinu o sebi. Posebnu pažnju obratiti na osobe sa invaliditetom i druge isključene grupe. Da bi se ovo postiglo pre svega važno je usvojiti lokalne rodno osetljive politike i koristiti alat rodno odgovornog budžetiranja. Rodno odgovorno budžetiranje obavezno je po Zakonu o budžetskom sistemu da se postupno primenjuje, a u celosti do 2020. u svim programima, programskim aktivnostima i projektima u budžetima lokalne samouprave. Taj alat pomaže da se u centar mera stave ljude i njihove potrebe te da se prepoznavanjem različitih okolnosti u kojima žive i otklanjanjem barijera da učestvuju u razvoju i imaju koristi od razvoja pokrene cela zajednica.

3.8. Uspostavljanje saradnje između sektora i unutar sektora, podsticati među opštinsku saradnju, i saradnju između javnog, civilnog i privatnog sektora oko lokalnih poljoprivrednih i drugih razvojnih politika

Saradnja, ukрупnjavanje resursa i kapaciteta neophodna je u lokalnim zajednicama. Nije racionalno da svaka opština razvija podjednako sve sektore u poljoprivredi sa vrlo oskudnim resursima. Postoje elementi podrške koji bi mogli da se rasporede među zajednicama, a da ih svi koriste. Na primer edukacija u oblasti poljoprivrede, udruživanje poljoprivrednika/ca, i druge aktivnosti koje su potrebne u svim opštinama a neće moći svaka lokalna samouprava da ih obezbedi. Takođe važno je podsticati saradnju među različitim akterima oko razvoja poljoprivrede kako bi se akcije uskladile, a resursi što bolje iskoristili. U lokalnim zajednicama bi trebalo otvoriti dijalog o ruralnom razvoju i poljoprivredi, koji se za sada, i kada se dešava uglavnom vodi projektno i iniciran je od strane udruženja ili razvojnih agencija, što je dobro ali je važno da se na nivou lokalnih zajednica odluči da li je ruralni razvoj i kvalitet života na selu rezultat koji želi da se postigne i ako jeste šta je sve neophodno da bi se to i dogodilo.

3.9. Podrška udruživanju i zadrugarstvu

Zakon o zadrugama izmenjen je još 2016.godine a čini se da nije u dovoljnoj meri niti promovisan niti je zaživeo upravo tamo gde se najviše očekivalo a to je u poljoprivredi. Bilo bi važno razvijati **programe podsticanju zadrugarstva kroz edukativne programe o organizovanju i radu u zadrugama, načinu funkcionisanja zadruga u današnjim okolnostima, kako bi se podsticalo zadrugarstvo u poljoprivredi, ruralnom razvoju i zelenoj ekonomiji.** Najveći izazov je upravljanje zadrugama koje je demokratsko i podrazumeva aktivnost svih uključenih ali i deljenje odgovornosti, te se malo razlikuje od udruživanja u udruženja, i drugačije je nego što su to bile zadruge koje većina poljoprivrednika pamti. Zadruge su od velikog značaja za poljoprivrednike i ima smisla da se posebno ulaže u njihovo jačanje. Udruživanje poljoprivrednika/ca važno podsticati i podržavati iz budžeta za lokalne poljoprivredne politike. Posebno prepoznati organizacije žena i mladih i njihovu ulogu u poljoprivrednim i politikama ruralnog razvoja.

Dodatno Zakon o zadrugama prepoznaje i socijalne zadruge, te u tom smislu i one mogu da budu značajne za razvoj usluga u zajednici.